УДК821.161

ПОДІЇ, ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ, КОЗАЦТВО, ЗАПОРОЗЬКА СІЧ XVII ст. У РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ХАРАКТЕРНИК»

Світлана Моісеєнко

Національний заповідник «Хортиця»

Дається літературний аналіз твору. Показані засоби відображення реальних історичних подій у художньому тексті. Розглядаються сюжетні лінії роману у проекції на історичні джерела. Актуалізується тематична спрямованість твору в контексті сучасних подій.

Ключові слова: козацтво, тема, літературний твір,авторське бачення, історичний документ, художній вимисел, сюжет, лжецаревич Симеон, кошовий, гетьман, характерники, антропоніми, хрононіми, топоніми, образи

Козацтво – надзвичайно широкий у своїх вимірах і різноманітний у проявах світ, загадковий і цікавий, що зумовлює появу великої кількості присвячених йому літературних творів. Серед них і роман сучасного українського письменника Василя Шкляра «Характерник». На його презентації у жовтні 2019 року автор так пояснює передумови написання цього твору: «*Після тих драматичних історій, які мені довелось висвітлювати в романах «Троща», «Маруся», «Чорний ворон», я вирішив написати веселу історію, аби ви читали її з усмішкою. Я вирішив заглибитися в козацькі часи*». Читацька аудиторія і літературна критика дає неоднозначну оцінку «Характернику», більшість визнає, що він слабший в розумінні глибини розкриття теми за попередні твори, але все ж цікавий і новаторський. Інтерес до художньої інтерпретації подій і постатей козацького періоду не послаблюється. Цим пояснюється актуальність даного дослідження.

Предмет дослідження: роман Василя Шкляра «Характерник».

Об’єкт дослідження: описані у творі події, що відбувались в другій половині XVII ст. на Чортомлицькій Січі, образи історичних постатей та

козаків – літературних героїв роману Шкляра, авторське бачення явища характерництва, козацьких звичаїв, елементів січового життя та побуту.

Мета дослідження: аналіз відповідності сюжету твору історичній дійсності.

Для досягнення цієї мети потрібно розв'язати такі завдання: – виявити історичне підґрунтя описаних у творі подій, скласти літературні портрети історичних осіб, що фігурують у творі, показати авторську оцінку їх діяльності, визначити використані автором художні засоби, установити семантичне навантаження авторського тексту.

Методи дослідження: критичний аналіз літературного тексту, метод аналізу та синтезу теоретичного матеріалу, контекстуальний аналіз, стилістичний аналіз, порівняння, узагальнення. Основним є описовий метод з його універсальними прийомами спостереження, систематизації та інтерпретації фактів і явищ.

Василь Шкляр як автор бестселерів не обділений увагою критики, журналістів та літературознавців. Інтерв'ю з письменником можна зустріти на сторінках таких журналів, як «Книжник-Review», «Україна молода», «Дзеркало тижня», «Літературна Україна», «Газета по-українськи» на відомих сайтах «Літакцент», «Gazeta.ua». Критичні статті на твори Василя Шкляра опубліковані у найвідоміших фахових журналах України: «Слово і час», «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах», «Дивослово», «Сучасність», «Українська мова та література», «Березіль». Дослідницькі статті у наукових виданнях (такі як « Оновлення жанру історичного роману «Залишенець. Чорний ворон» Василя Шкляра» В. Пономаренко, аспіранта кафедри української літератури Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, «Роман Василя Шкляра «Чорний Ворон»: історична та художня правда» О. Стадніченко, доцента кафедри українознавства ЗНУ та ін.) аналізують інші, раніше видані твори цього автора. Роман В. Шкляра «Характерник» попав у коло наукового

інтересу В. Калюти та А. Бабій, але об’єктом їх дослідження був ономастичний простір твору. Наукова новизна даного дослідження полягає в тому, що здійснено аналіз роману Василя Шкляра «Характерник» з проекцією на історичний матеріал та документальні джерела.

Теоретичне й практичне значення дослідження полягає в поглибленні знань про історію козаччини та знайомство з творами сучасної української літератури. Матеріали та одержані результати можуть бути використані в науково-просвітницькій діяльності Національного заповідника Хортиця.

«Я довго шукав правдиву документальну історію, яку я б інтерпретував художнім словом. Я знайшов її і просто здригнувся, здивувався, що вона досі не висвітлена в художній літературі, коли це такий благодатний матеріал» – пояснює автор в одному із інтерв’ю тему свого твору. Дійсно, сюжет роману Василя Шкляра будується на події, що обійдена увагою авторів творів художньої літератури. Вона сталася на Чортомлицькій Січі у 1673 р., в свій час набула особливого розголосу, зафіксована в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России», виданих в Сант-Петербурзі наприкінці XIX ст. Відомо, що восени 1673р.із Самари на Чортомлицьку Січ прийшов молодий (на вигляд 15 років) юнак, який назвав себе сином московського царя Олексія Михайловича, царевичем Симеоном. Його супроводжували Іван Міуський, сподвижник Степана Разіна, що прагнув врятуватися від розправи і відродити разінщину, та вісім донських козаків. Раніше Іван Міуський із 200-тисячним загоном переховувався від царського війська на річці Дон. Особа царевича, якої він тримався, надавала йому легітимності. Коли на Січ із походу повернувся кошовий Іван Сірко, Симеон розповів йому щемливу історію свого раннього дитинства, коли його мало не позбавили життя бояри за вказівкою матері-цариці, як він поневірявся і як зрештою опинився у донців при бунтівникові Разіну. Сірко, який не раз повставав проти панування Московщини і раніше підтримував зв’язки зі Степаном Разіним та його повстанцями, виявив до прибульців прихильність, надав їм притулок на

Січі і протегував псевдоцаревичу. Про це дізнався цар з доносу гетьмана Самойловича, якому 12 грудня 1673 за цінну інформацію віддячив грамотою. Відправлених Сірком улагодити ситуацію послів до Самойловича гетьман ув'язнив. На початку 1674 р. до Сірка прибуло царське посольство, Чадуєв та Щоголев, з вимогою видати самозванця, але кошовий отаман відмовився. Сірко надсилає лист до гетьмана, в якому прохає визволити послів. Натомість Самойлович 1 травня 1674 р. відправляє до Москви делегацію у 300 козаків на чолі з Прокопом Сименовичем з листом від «царевича» та від Сірка, в якому кошовий розповідав про приїзд Симеона на Січ, про його скарги на свою матінку царицю Мар'ю Іллівну та на бояр і запропонував підтвердити це або спростувати. Відповідь царя була гнівною. Він називав Сіркового гостя лиходієм та самозванцем, докоряв Сіркові за те, що не сповістив про його появу вчасно, що дав йому печатку, нагадав рік смерті і місце поховання царевича, а також закидав кошовому провину і за зносини з гетьманом Дорошенком. Далі йшли вимога закувати самозванця, Міуського й прибулих з ними донців та доправити до Москви, розпорядження залишити у заручниках послів, а також призупинити постачання на Січ грошей, продовольства, чайок, гармат, сукна. Отримавши царську грамоту, Сірко негайно доповів князеві Романдовському, що висилає лист до царя, в якому пояснює, що шану самозванцю виказував виключно з поваги до царської сім'ї, а зносини з Дорошенко пояснив наміром привернути правобережного гетьмана на службу Росії. В листі також було прохання поновити постачання на Січ грошового і матеріального забезпечення, а також надати козакам у користування Перевалочну переправу. Доставленого у Москву самозванця допитали. Ним виявився міщанин (за деякими свідченнями козак) із Лохвиць Семен, син Івана Воробйова. На першому допиті він сказав, що назватися самозванцем його спонукав Сірко, який начебто мав намір іти з ним війною на Москву бити бояр, на двох інших, що злочинству його навчив «Міуська». Обох стратили 17 вересня 1674 р. [1]. Сірка цар віддячив за відданість,

подарувавши «80 соболів». Кошовий попросив у подарунок місто Калеберду, що неподалік від переправи Перевалочної, на Полтавщині. Цар погодився, але через втручання Самойловича Сірко не отримав обіцяне місто, як і військо переправу [9, с. 309]. Чи все відображене в документальних джерелах відповідало дійсності, невідомо. У романі Шкляра ця загадкова історія репрезентована майже у відповідності до них: детально описані і приїзд Симеона на Січ у супроводі Івана Міуського; і підтримка запорожцями «царевича», і наполегливі накази із Москви негайно видати самозванця і гнів царя, який «обсипав кошового докорами, що той, голова безчельна, знехтував царською милістю і прихистив на Січі дурисвіта, котрий назвався царевичем. Замість того, щоб відразу звістити про нього в Москву та з'ясувати, як воно є насправді, Сірко надав ошуканцеві царську печатку, хоругву, підбив священика до порушення тайни сповіді» [5, с. 248]; і подальші дії Сірка, який, потрапивши у безвихідь через невідворотну загрозу родині та козакам-заручникам, змушений був розпрощатися зі своїм далекозорим замислом і відправити прибулого в Москву; і навіть поблажливе прощення царем Олексієм Михайловичем запорожців «за їхній гемонський вибрик із самозванцем, як уже не раз пробачав їм їхні викрутаси, хоч би й відмову присягати Москві в Переяславі…мусив заплющувати очі на розмах козацької вольниці, бо куди подінешся від лицарів шаблі й списа у час постійних мусульманських загроз?» [5, с. 295]. Але автор архівні свідчення поєднує з художнім вимислом і представляє своє бачення події і її учасників. Розбіжності нечисленні, але суттєві. Насамперед використано авторське право у зміні андронімів: ім'я фігуранта Семена Воробьова у романі перетворилось на Семен Горобець (На початку твору лжецаревич, розповідаючи січовому товариству свою історію, зазначає, що на Дону його називали Матюшкою: є й така версія, що на Січ прийшов наближений Разіна на ім'я Матвій). В даному випадку це не переклад (прізвища перекладу не підлягають), а художній засіб, за допомогою якого передано авторське

ставлення до літературного героя: самозванець у творі не Воробьов, а Горобець саме через те, що для запорожців він не чужий, як, приміром, московські посли піддячий Щоголєв та сотник Чадуєв, яких в романі змальовано маргінальними, чужими в козацькому середовищі, а свій, їм зрозумілий і прийнятий: «Козаки були вкрай розчаровані, коли довідалися, що Симеон виявився лжецаревичем, але – от дивина! – серця на нього не мали. Вони ні так ні сяк не віддали б мостовитам свого приходька, якби їхні побратими не опинились під смертельною загрозою» [5, с. 254]. «Царевича»-самозванця автор змальовує з симпатією, підкреслює його шляхетність, особливо у відносинах з кошовим Сірком, до якого виявляє повагу, захоплення, вдячність за батьківське ставлення до нього. Тому й нема у романі сцени, де нібито Семен на першому допиті перекладає вину на Сірка (скоріш за все, цього і не було, а той, хто робив такий запис у архівах, не пропустив нагоди прищемити зухвалого запорожця), навпаки, його кат Казатул визнає: «Нє, про Сєрка ні слова плахова. С огня спрашівалі, нє падстрекал лі кашєвой єво назваться царєвічем. Нєт, гріт. Всьо на Івашку Міюску свалівает» [5, с. 279]. Як відомо із подальшого сюжету, стояв на цьому Семен і на сповіді перед стратою.

До художнього вимислу автор вдається в кінцевих главах свого твору. Всупереч історичним джерелам, він залишає Семена Горобця живим. І робить це не лише з співчуття до свого літературного героя, молодого ще недосвідченого хлопця, а щоб показати таємничу грань Сіркової особи і його наближених козаків: надлюдські здібності характерників. На останніх сторінках роману описане неймовірне: ще по дорозі в Москву вночі загадковим чином безслідно зникає закований в кайданки загін донських козаків на чолі з Іваном Міюським, залишивши окуття на возі. І якщо врахувати, що деякі козаки-характерники (у творі таким був козак Кирик, що супроводжував конвой) уміли відчиняти замок без ключа, то ситуація не викликає недовіри. Симеона, який заявив «мене якби й розкували, я не тікав

би. Мушу випиту цю чашу до дна» [5, с. 265], довезли до Москви, але після нелюдських тортур у царській катівні він дивним чином уникає смерті. Виявляється, за задумом Сірка, Кирик перевтілився в ув'язненого і під його виглядом непомітно для всіх на лобному місці вбиває ката. «Стративши ката замість Семена Горобця, я пішов до Москви-ріки. Лишив на березі хламиду і поплив під водою куди мені треба» [5, с. 293], – розповідає козак Кирик Сіркові вже на Січі. Описана вище сцена введена автором в сюжет, щоб показати у творі «запорозький спецназ» – славнозвісних характерників. Взявшись за тему козаччини часів Сірка, феномен характерництва письменник обійти не міг. Він показав своїх героїв як маркерів історичної епохи козацтва та виразників надзвичайної сили й відваги, що поєднують в собі реалістичні та фантастичні риси, використав міфопоетичні мотиви, пов'язані з іменем Сірка, як засіб ствердження особливостей та непересічності запорозького буття і запорозького характеру. «Серед запорожців завжди водилися ось такі характерники, що заморочували й найсвітліші голови» [5, с. 227], – пояснює неординарні ситуації в творі.

Використання таких надлюдських можливостей вимагає неабияких зусиль. Сірко з учнями вдалися до них не лише з причини толерування самозванцю. Тут автор торкається феномену козацької етики. У запорозьких козаків, як і в кожного лицарського ордену, існував свій кодекс честі. Серед морально-етичних постулатів був захист тих, кого прийняли на Січ: «Ми й Семена Горобця не здали. Не було ще такого, щоб Січ видавала людей» [5, с. 292]. Іван Міюський теж був під їх захистом: «Добрий козачина, – мовив Сірко. – Таких авантурників я люблю. Таких не здають» [5, с. 292].

Нестандартно автор вималював і відносини Сірка з лжецаревичем. Як видно із тексту 16-ого розділу роману, Сірко із самого початку знав, що Семен не царевич. Лжецаревичі на той час мало кого дивували. Тільки з середини XVII ст. їх було два: Тимошка Анкудінов, страчений в 1653 р., і син одного із кавказьких монархів, якого Разін возив за собою і видавав за сина

російського царя[4]. Про першого згадується і у сюжеті роману через спогади російських послів: «Услід за гетьманом Богданом вони не могли не згадати і самозванця Тимошку Анкудінова, авантюрника, якого пригрів біля себе Богдан Хмельницький. Більшого пройдисвіта світ не знав. Урядник московських приказів, піддячий, він наробив стільки боргів та афер, що мусив тікати з Московії. Замітаючи сліди, Тимошка Анкудінов спалив свій дім разом із рідною жінкою Акуліною, яка необачно пригрозила вивести його на чисту воду. Аферист обійшов брехнею весь світ. Видаючи себе за царевича Івана, сина московського царя Василія IV Шуйського, шахрай з неймовірною легкістю входив у довіру королівських дворів, найвищих державних сановників і самого турецького султана. Був бо неперевершеним златоустом, лицедієм і віршописцем. У Трансільванії князь Ракоці доручив Лжеівану домовлятися з Богданом Хмельницьким щодо військового союзу супроти Польщі. Так Тимошка Анкудінов прибився до гетьмана, який швидко розкусив ошуканця, але вирішив потримати біля себе. У Москві дізналися, де пробуває самозванець, і цар Олексій Михайлович звернувся до Богдана Хмельницького з вимогою видати злочинця. Гетьман, хоч і шукав прихильності государя, несподівано знехтував його волею. Ті, хто зичив Московії смути й занепаду, завжди хапався за самозванця, як за месій» [5, с. 222]. Поява чергового самозванця на Січі викликала переполох у столиці Московщини. Там добре пам'ятали ще й Лжедимитрія І, який вийшов саме з Січі, і про те, що ядро його війська становило 20 000 запорожців і вихідців з України. Пам'ятали і про походи Сагайдачного на Москву, Калугу тощо. Похід нового самозванця, можливо, і став би авантюрою, але ясно було, що з нього скористаються і борці проти московського панування в Україні, і колишні разінці. Зрозуміло, що Сірко також, вивчаючи політичні ходи з огляду на московську експансію, намагався використати ситуацію з царевичем на користь запорожців як знаряддя політичного тиску на Росію і потенційний інструмент боротьби проти неї у разі збройного конфлікту [4].

Крім того, прихильність кошового до молодого самозванця, наділеного лицарськими чеснотами, пояснюється шляхетністю його особи (на відміну вищезгаданому Лжеівану), а також благородними намірами донських козаків, які той представляв.

Максимум уваги автор зосереджує на подіях, що відбувалися на українській землі за часів Руїни, наповнює текст твору важливою інформацією. Дії роману відбуваються десь за два десятиріччя по Раді 1654 року, коли українські гетьмани вже достатньо в історії напомилялися, а нині триває чотиригетьмання, і попереду – початок кінця середньовічної історії України. Через роздуми головного героя, Івана Сірка, дає нищівну оцінку гетьманам цього періоду. Передусім йдеться про постійне протистояння кошового запопадливому перед Московією гетьманом Самойловичем, якого зневажливо називає поповичем і не оминає нагоди дорікнути: «Вам, галушкам полтавським, не соромно, що ви такого вайла на гетьмана вибрали? Він своїх навмання побиває, а воювати не тямить. По Дніпру покрутився, як гівно в ополонці, та й назад повернувся ні з чим. Тепер маємо аж чотири гетьмани – Самойловича на лівому березі, Дорошенка, Суховія та Ханенка на правому. І ні від кого пуття немає» [5, с. 194].

Таку ж дошкульну характеристику Сірко дає і гетьману Івану Брюховецькому: «Він, щоб міцніше утвердитись на гетьманстві, року 1666-го в осені попер до Москви продавати Україну, хоч москвини й не підбивали його на таке віроломство. Самохіть поїхав, чорна кров ударила в голову. Ще й підбив своїх генеральних старшин. Поїхали вони до Москви, вдарили чолом перед царем Олексієм Михайловичем, що давайте, мовляв, укріпимо владу московську по всій Україні. Наставимо по малоросійських містах государевих воєвод, щоб вони скрізь верховодили, до Києва привеземо московського митрополита, нехай справи церковні під Москву рівняє» [5, с. 195]. Далі кошовий з притаманним йому сарказмом і зі здатністю до гострого слова глузливо розповідає, як зрадів такій пропозиції цар, як щедро

обдаровував «Івашку», як на радощах дав йому боярське звання (саме Брюховецький перший в Україні дістав «з царської ласки» боярський титул і поклав початок переходові частини козацької старшини у дворянство Московії) та оженив на дочці боярина Шереметьєва і як той гуляв по Москві не один місяць «втішаючись родичівством з дворянською кров'ю та забувши про справи гетьманські». Художній опис відповідає історичній правді. Замість обстоювати супроти загарбницьких замірів московського уряду хоча б ту автономію, яка була встановлена 1659 року, не кажучи вже про статус України на основі договору 1654 року, він став, по суті, торгувати незалежністю України. Після цих відвідин (першого в історії України гетьманського візиту до столиці імперії) та підписання ним так званих Московських статей – нового нерівноправного московсько-українського договору – Брюховецький остаточно втрачає довіру населення України, зокрема й Сірка. Описані у сюжеті роману і результати такої політики: «Тим часом в Україну посунули московські воєводи й стали чинити великі утиски козацькому люду і посполитим, застогнало поспільство від їхнього здирства й наруги» [5, с. 193], і ганебний фінал гетьманства політичного демагога, котрий в листах своїх став підписуватися «вірний холоп і найнижчий підніжок пресвітлого престолу московського»: людська ненависть, бунти, і запізнілий його заклик «Геть від Москви» не вберіг від народного гніву: «Коли в Україну посунуло московське військо, щоб придушити повстання, козаки схопили Івашка біля Диканьки й роздерли на шматки» [5, с. 196]. На момент написання твору вже проявились передбачення автора, до чого призводить політика тих українських діячів, які шукають підтримки у московських можновладців.

Критично оцінене в романі і гетьманство Петра Дорошенка, кума Сірка, до якого той звернувся, «щоб він очолив Україну по обидва береги Дніпра, і все пішло так, як треба. Окрилений Дорошенко попер москвичів від Котельви аж до Путивля, але тут його перейняла одна прикрість. Соромно й

говорити, та наздогнала гетьмана в переможному поході лиха вість: жінка його Пріська, поки він воював далеко від дому, зайнялася блудом в Чигирині» [5, с. 196], після чого Дорошенко передав військо під команду чернігівського полковника Дем'яна Многогріщного і розвернув коня на Чигирин. «Якщо гетьман замість вирішення доленосних справ починає возитися з жінкою, то відомо, чим усе закінчується» – глузливо коментує ситуацію Сірко. – Демко Многогрішний, швидко змикитивши, як перехопити булаву до своїх рук, став любенько перемовлятися з воєводою Ромонадовським, і все пропало» [5, с. 196]. Читацька аудиторія роману Шкляра бачить результати дій і цього очільника: «Романдовський для пострaху спепелив Ніжин і звелів Многогрішному та його старшинам просити в царя прощення за те, що Малоросія збунтувалася. Попросили. Милостивий цар простив, Демко Многогрішний став гетьманом, Петрові ж Дорошенку довелося починати все спочатку» [5, с. 196]. Відомі історичні факти під пером письменника піддаються психоаналізу і викликають пекельний сором і осуд сучасниками недалекоглядних очільників тодішньої держави. Многогрішний активно бореться із старшинською олігархією, одноосібно призначає та змінює полковників, сотників, без суду їх карає, накладає податки на старшину та духовенство, але його нетактовність та самовласність, абсолютизм та невміння порозумітися із старшиною стають основними причинами змови проти нього. Від козацької верхівки до Москви пішли доноси, в яких Многогрішного обвинувачено в зв'язку з Дорошенком та в намірах перейти під зверхність Туреччини. 1672 року Дем'яна Многогрішного скинуто з гетьманування, арештовано та ув'язнено в іркутській в'язниці, далі на нього чекали військова служба в Сибірі, постриг в ченці, забуття. «Ось такі у нас гетьмани! – мовить Сірко на сторінках твору. – Такий і Самойлович-попович, що відібрав булаву в Демка Многогрішного. Всі вони многогрішні» [5, с. 197]. Така експресивна оцінка створює правдиві образи наступників Хмельницького, які не мали його популярності і не

здобули широкої підтримки, надає художньому твору емоційне навантаження, а сюжету напруженості.

Введено в сюжет і суперництво Сірка з Самойловичем за гетьманську булаву. Кіш мав власне бачення політичної ситуації, відмінне від позиції Самойловича. «А якби мені дали булаву хоч на рік-другий, – вів далі кошовий, – то побачили б, як треба гетьманувати. І був же час, коли наше Військо Запорозьке на гетьманство мене висувало, але заноза Романдовський зробив так, щоб московський підніжок Самойлович узяв булаву. А мене замість гетьманства боярин у безодню кинув,, на Сибір заслав замерзати. Хіба так лицарі роблять? Гнида він московська, а не лицар!» [5, с. 197]. Подібна нищівна характеристика своєму суперникові присутня у діалогах Сірка з співрозмовниками протягом усього твору. Гетьман Іван Самойлович разом із двома іншими антигероями Криволапом та Люшнею характеризуються козаками як ослячі хвости, дідькові дармовиси, кобилячі підхвістя. Іван Самойлович – ще московський сраколиз, підніжка Кремля, боярська вустілка, грязь Москви [5, с. 86].

Негативно змальовує письменник у своєму творі і особу князя, боярина і воєводи Романдовського, який у той час «…верховодив над усім Лівобережжям. Від нього найбільше залежало, хто тут стане гетьманом, а кому скрутять в’язи. З волі Романдовського булаву брали Івашка Брюховецький, Демко Многогрішний і теперішній гетьман Іван Самойлович. У значніших містах по сей бік Дніпра князь мав надійно облаштовані пристанища, тримав свій осідок і в Переяславі. До цього міста двадцять літ тому, ще молодим, він приходив у складі посольства Бутурліна, брав не останню участь у Переяславській раді. Тому князь це місто любив, на відміну від Конотопа, де через п’ять літ після приєднання Гетьманщини до Московії Романдовський зазнав найбільшої ганьби – його військо вкупі зі 150-тисячною раттю під командою князя Трубецького розтрощив гетьман-відступник Виговський» [5, с. 223]. Лаконічно і красномовно автор показав

наслідки дій князя на боці ворога: «Московини так поглумилися з міста грабунками й ґвалтом, як не глумилася жодна орда» [5, с. 224]. Вдалися автору і виразні деталі його портрету: «князь склав рожеві вологі губки в куряче гузно й зацмокав, наче просив цицьки» [5, с. 227].

Такий великий загал прізвищ реальних відомих осіб і художній опис їх діяльності створює історичне тло роману «Характерник», на фоні якого відбуваються найбільш значимі події у творі, а загалом – в історії України другої половини XVII століття, в часи суспільного розбрату, чужоземної інтервенції, дальшого спустошення вже сплюндрованого краю**,** коли українці марнували величезну енергію й рішучість, набуті у повстанні 1648 р., в самогубних постійних сутичках. Через 20 років після смерті Хмельницького перемоги над спільним ворогом були зведені нанівець нездатністю українців об'єднатися для досягнення спільної мети. В результаті було втрачено багатообіцяючу можливість політичного самовизначення, створену повстанням Хмельницького [3]. Деякі історики вважають, що саме в цей період своєї історії Україна як держава втратила свою останню можливість об'єднати Право- та Лівобережжя в одну сильну політично, культурно та економічно незалежну країну Європи.

На фоні українських реалій періоду Руїни яскраво виписаний образ Сірка, що «шаблі з рук не випускав», військову майстерність і хитрість якого визнають в романі навіть його недоброзичливці. Виразно представлена і його портретна характеристика: у різних сценах згадуються його «бурштинові очі», жвавий погляд, «граючі вилиці». Окремими штрихами, здебільшого через оцінку його супротивників, підкреслено його запальний непокірний характер. «Бестії запорожці вирішили показати Москві свій гонор, усю широчінь козацької вольниці… Швидше за все Сірко затіяв якусь небезпечну гру, – бідкаються в сюжеті московські посли – Своє нутро кошовий давно показав презирством до переяславських угоди, тому Романдовський йому ніколи не вірив і зробив усе , щоб Сірко не став гетьманом» [5, с. 224]. Тут

також згадано дійсний факт із біографії Сірка. Спогади про цей епізод із життя кошового передані через його почуття: «Сірко заплющив очі. Це була його невигойна рана, ота московська неволя. Коли на лівому березі посипалися гетьмани, як гнилі груші з дерева, коли козаки у гніві розтерзали Брюховецького за те, що закликав в Україну московських воєвод правити містами й містечками, а після Брюховецького впав Демко Многогрішний, ось тоді заговорило честолюбство в Сіркові. Якщо такі вахлаї один за одним стають на гетьманство, то чому б йому самому не взяти булаву в свої руки? Його й козаки повсякчас підбивали до цього, дивуючись, чому Сірко досі не гетьман, якщо не знає ні ганьби, ні поразок у військових промислах. Та не встиг Сірко про це й подумати, як звістка про його наміри долетіла до Москви. Цар Олексій Михайлович та бояри страх як стривожились, бо добре знали Сіркові чесноти та здібності, як і його потаємні умисли. Своє нутро він відкрив ще на Переяславській раді, коли відмовився присягнути на вірність московському цареві. То нащо можна сподіватися від лукавця з гетьманською булавою в руках?» [5, с. 27]. Далі з притаманною письменнику здатністю з гумором художньо описати трагічні події йдеться про подальшу долю Сірка, який на той час «був у славі»: підлість Романдовського, з яким кошовий у щирому листі поділився своїми намірами, та полтавського полковника Федора Жученка, посіпаки Самойловича, арешт, відправка до Москви за царським наказом, висилка до сибірського Тобольська, а також те, як, за авторським висловом, «прийшла коза до воза»: коли султан Магомет IV з 300-тисячним військом, захопивши Поділля, загрожував Польщі й Московії, «спільна небезпека зблизила давніх ворогів, і переляканий польський король Михайло Вишневецький почав через послів умовляти не менш настрашеного московського царя відпустити з Сибіру Івана Сірка, бо нема більшого войовника супроти турка, ніж цей запорозький шайтан» [5, с. 128].

У романі змальовано різноманітні епізоди, що траплялись на життєвій ниві кошового, зокрема «придибенція», яка в майбутньому вплинула на долю всієї України. Після сутички з бусурманами пластуни привели захоплених до кошового і «Сірко впізнав у верховоді татар знайомого дорошенківця. Це був ротмістр гетьманської надвірної сотні, удатний на розум і вроду Іван Мазепа» [5, с. 258]. Коли на козацькій раді прочитали знайдені під час обшуку листи Дорошенка для хана Селім-Гірея, «гнів запорожців вийшов з берегів. Не чекаючи ніякого вироку, вони хотіли розшарпати Мазепу й зітерти на порох за те, що вів християн у неволю, але Сірко знов заступився за нього». «Старий чаклун ніби щось бачив і знав наперед. Бо він сказав козакам: Зупиніться! Чує моє серце, що цей чоловік позначений Божим перстом і він ще придасться на велике діло для України» [5, с. 259]. Тут автор достовірно змальовує епізод, описаний літописцем Величко: 1674 року доля зводить Сірка з Мазепою, який перебував тоді на службі в гетьмана Дорошенка. Мазепа був посланий у складі посольства до кримського хана й турецького султана і вирушив з невеликим супроводом степами через Інгул та Південний Буг, прямуючи до Очакова. Та на Інгулі його перехопили запорожці й привезли на Січ, де з цієї нагоди було скликано раду. Дізнавшись про мету посольства (скріплення союзу з Османською імперією та Кримським ханством), а особливо про відданих у неволю козаків як подарунок гетьмана, запорожці хотіли вбити керівника дипломатичної місії. Та за Мазепу заступилися Сірко і ще кілька старих отаманів: «Панове браття, просимо вас, не вбивайте цього чоловіка, може саме він і вам і нашій вітчизні надалі згодиться».

Залучаючи до сюжетної канви постаті, що творили історію у зображуваний часовий період, вводячи в сюжет відомих із історичних джерел штрихів з біографії історичних осіб, письменник забезпечує в романі високу реалістичність зображених подій, надає твору достовірності. Героями твору

також є мужні й безстрашні козаки, вірні своїй землі, які живуть за звичаями військової держави.

Серед антропонімів, вжитих у романі для індивідуалізації художнього простору, в основному імена та прізвища історичних осіб, які діяли за часів Запорозької Січі XVII століття. Є і вигадані персонажі. Великий обшир козацьких прізвищ також створює історичне тло роману. Серед варіантів прізвищ більшість таких, які існували в південно-східному регіоні України, саме там, де розташовувалася Запорозька Січ. Передовсім, це імена та прізвища побратимів Івана Сірка. «Від кожного куреня барвистими струмками стікалися на майдан запорожці в найновіших жупанах, черкесках, кунтушах, шароварах, сап'янових чоботях, дорогих поясах, при шаблях, але простоволосі: Гнилиця, Кваша, Черкас, Щобтискис, Покришка, Перепічка, ще підоспіє дехто із значних товаришів, – таких, як Гнат Голобля, Хома Лисокобилка, кальниболотський отаман Добривечір» [5, с. 163]. В якості специфічного засобу відображення національних культурних реалій (звичаїв, традицій, свят, вірувань, історичних подій) автор вживає хрононіми. У романі вони дають вказівку на дати найбільш значимих подій, відображених у сюжетній канві роману. Правдивість відтворення історичних подій забезпечують і вжиті письменником топоніми – назви реально існуючих міст, сіл, річок. Передовсім вони окреслюють собою певний простір, у якому розгортається сюжет твору. За кількістю та обсягом значну позицію в романі займають і хрематоніми – власні назви предметів матеріальної культури. Саме завдяки їм читач має змогу ближче познайомитися з історичною епохою, зображеною у творі, звичаями та вподобаннями українців XVII століття. У творі переважають хрематоніми на позначення козацького одягу: жупан, семиряга, кунтуш, овеча кожушина, соболина шапка – макітра, чорні каптури – клобуки, лисячий каптан, черкеска, кармазиновий каптан, сап'янові чоботи, кобеняки, мережані сорочки, очіпок, жовті сап'янці, сині саєтові шаровари, чорний монсердак з білою манишкою, кармазинне сукно,

шапка із золотою оторочкою, всіяною перлами та самоцвітами; шуба із соболями на оксамиті. Вагоме місце належить назвам зброї: пістоль, мушкет, шаблі, ломові гармати, ядра, порох, свинець, луки, сагайдаки зі стрілами, пищалі. Військові клейноди – залізна булава, листи до хана Селіма Гірея, написані арабською в'яззю на вим'ятих у папері й висушених на сонці волячих сечових міхурах, зверху обшиті дорогою тафтою й опечатані сургучевим півмісяцем, хоругви – дають уявлення про особливості військового побуту XVII століття [2]. Не обійдене авторською увагою уміння козаків володіти зброєю: «Кирикова шабля, мов ламана блискавка, за одним махом пересікала дві-три шиї, і дев'ять голів покотилися з пліч в одну мить» [5, с. 146]. Майстерно описана у романі найбільш значима подія січового життя – козацька рада, на якій козаки «завмерли всі як один – Сірко говоритиме», і його булава, «залізна куля з руків'ям завдовжки у лікоть видавалася в Сіркових руках легенькою, як пір'їна, а коли він підносив її угору, то наливалася неймовірним сонячним свіченням»[5, с. 168]. Метафорично показане автором і судочинство на Січі: «за бешкет першого разу відбулися киями – кожен козак мусив відважити їм гарячого, але за таку провину ніхто їх по-справжньому не бив, тільки махали киями для сміху, наче мух відганяли. За другим разом на три дні прив'язали до ганебного стовпа за гайдамацтво та й по всьому. Добросердні козаки ще й приносили прив'язаним гайдамакам горілку та калачі. Не покара, а причастя». Але якщо і втретє візьмуться за старе, тоді вже панькатись з ними ніхто не буде. Тоді шибениці не минути. Щоправда смерть через повішання у запорожців красива і врочиста, не така, як у москвичів, коли з-під ніг шибеника вибивають підпертя і він теліпається в зашморгу, як нечестивець. У запорожців повішення відбувається як шлюбний обряд: жінок на Січі немає, то, як заслужиш, одружують тебе з шибеницею. Ти зодягаєш чисту сорочку, сідаєш на коня і на очах у всіх козаків під'їжджаєш під поперечину, з якої звисає надійно зсукана петля. Сам зодягаєш її на свою шию, свистиш на

коня, той біжить далі, а ти повисаєш у зашморгу як живий. І якщо горлянка у тебе луджена, міцна, то котрийсь із побратим ще встигне піднести тобі чарку. Траплялися на Січі такі характерники, що встигали не тільки хильнути на коня перед дорогою в пекло, а й закусити калачем. Красива смерть, нічого не скажеш» [5, с. 101]. Наводить письменник і опис покарання за вбивство товариша: «разом із ним закопують у землю живцем. Там уже не дадуть ні дихати, ні випити, ні закусити. Там лежи й не рипайся» [5, с. 101].

Залучено в сюжет і опис події епідеміологічного характеру. Наприкінці 1673 року на Січі спалахнула чума, завезена купцями з Кам'янця-Подільського. На той час Сірко вирушив походом в Тягин, на Січі залишилася незначна кількість козаків. Козацька рада постановила відокремити заражені Шкуринський та Васюринський курені, де були складені товари тих купців, проте епідемія продовжувалася. Гетьман Іван Самойлович з цієї причини не прийняв ані посланців, листів з Січі [7, с. 344]. Письменник на початку твору описав заходи боротьби з епідемією, що вживали січовики: «Військовий суддя Степан Білий, покликаний бути розпорядником під час моровиці, наказав спалити тіла небіжчиків в урочищі Гостра могила, усім козакам і старшинам велів намаститись дьогтем(хоч вони й без того вимазувалися ним від усякої нужі), а поза тим кожному щоденно випивати дьогтю на власну мірку. За цими мірками, як і за іншими помічними заходами, додивлявся ієромонах січової церкви отець Петро, який дбав не лише про душі козаків, а й про їхнє здоров’я. Було обкурено сіркою навіть церкву, де ще три дні тому співав на крисалі янгольським голосочком покійний Каленик Пінчук. Обкурили військову канцелярію, пушкарю, всі курені та будівлі, де ступала людська нога. Крім того, сірку додавали у воду, в горілку, домішували в соломаху, щербу та усю козацьку їду. Суддя суворо заборонив виходити й заходити будь-кому на Січ, приїжджі крамарі, що товклись за валом, після лихої звістки здиміли самі, а козаків із прикметами тяжкої недуги було посаджено до секвестру» [5, с. 13].

Отже, гостросюжетний роман Василя Шкляра містить багато історично правдивої інформації. Письменник на основі документальних джерел творить яскраву історичну реальність із життя «лицарів списка і шаблі», за допомогою художніх засобів майстерно змальовує картини життя українського суспільства XVII століття. Твір, що побачив світ у 2019 році, збільшив свою актуальність у реаліях сучасних подій, оскільки в ньому показане постійне втручання Москви в хід української історії та результати діяльності політиків, які шукали покровительства сусідньої держави. Навіть описи епідеміологічної загрози, вплетені в сюжет твору, виявилися на часі напередодні спалаху «чуми XXI ст.» – COVID-19. Автор і цим твором постає як визнаний та провідний майстер бестселерів, який у своїй творчості торкається важливих національних та загальнолюдських проблем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Akti, otnosiashchyesia k ystoryy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy. URL: http://resource.history.org.ua 21.08.22. (дата звернення: 11.09.2022).

2. Kaliuta V., Babii A. Onomastychnyi prostir romanu Vasylia Shkliara «Kharakternyk». URL: http://znayshov.com 21.07.22 (дата звернення: 11.09.2022).

3. Mytsyk Yurii. Ivan Sirko. URL: http:// prosvita. In.ua. 21.08.22 (дата звернення: 11.09.2022).

4. Mudretsov O.V. Rol lzhetsarevycha Simeona v polititsi Zaporozkoi Sichi u 1673–1674 rr. URL: https://chtyvo.org.ua (дата звернення: 3.07.22).

5. Shkliar V. Kharakternyk. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2019. 300 c.

6. Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. T. II Lviv, 1991. S. 295.

7. Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. K.: Naukova dumka, 1990. T. 2. 558 s.